

IMITATIO A AEMULATIO VE SLOVNÍKU KLEMENTINSKÉM*

KATEŘINA VOLEKOVÁ (Praha)

Úvod

České středověké slovníkářství zaznamenalo v druhé polovině 14. století a ve století následujícím stejně jako jiné oblasti českého písemnictví nebývalý rozvoj. Mezi slovníky, slovníčky, soupisy slov a česky glosovanými cizojazyčnými texty, které se nám dochovaly z 15. století, zaujme *Slovník klementinský* jak svým rozsahem, tak i obsahem.¹ V tomto příspěvku se pokusíme toto dílo nahlédnout z jazykového hlediska pomocí dvou pojmů z oblasti středověké rétoriky; zaměříme se zvláště na obsah slovníku (1), jeho antické a středověké předlohy (2) a na slovesnou část slovníku (3).

Středověká literární tvorba vycházela z principů středověké rétoriky, která pokračovala v tradici rétoriky antické a čerpala z antických učebnic, rozvíjejících nauku o literární imitaci, o následování vzoru (*vestigia sequi*). Současně se ve středověké rétorice podporuje úsilí o novost

* Tento příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálůvých bází)* a za podpory *Výzkumného centra vývoje staré a střední češtiny* č. LC 546. Vychází z mé diplomové práce *Slovník Klementinský (obecná charakteristika, analýza překladu sloves, edice)* obhájené v roce 2009 na FF UK v Praze.

¹ Václav Flajšhans, editor Klaretových slovníků, v úvodu edice označil *Slovník klementinský* jako „velmi zajímavý“, což je neobvyklé hodnotící adjektivum mezi adjektivy typu „nejstarší“, „samostatný“, „nejrozsáhlejší“, jež Flajšhans použil pro jiná středověká slovníková díla bohemikálního původu, srov. VÁCLAV FLAJŠHANS, *Klaret a jeho družina*, I: *Slovníky veršované*, Praha 1926, s. XXVIII.

a modernost. Základem literární tvorby středověku se staly dvě tendence – napodobování a soupeření, *imitatio* a *aemulatio*. Cílem autorů nebylo vytvořit novým způsobem něco zcela nového, ale jinými formálními prostředky znovu popsat známý jev. Noví autoři čerpali *ex laboribus aliorum*, hlavně z těch antických a středověkých děl, které byly pro své kvality povýšeny na vzor. Zároveň však chtěli čtenáři starou věc sdělit novým způsobem, snažili se překonat svůj vzor vytříbenější formou nebo nevšedním zpracováním (*aemulatio*), a látku proto originálně zpracovávali.² Nespornou součástí jejich práce byla tedy i invence, tvorba *de proprio capite*.³

1.

Slovník klementinský (dále SlovKlem) je shrnující název pro soubor několika dílčích slovníků, nomenklátorů a alfabetařů, jenž je zapsán na foliích 1r–91v rukopisu Národní knihovny v Praze (sign. XVII F 31) a vznikl v polovině 15. století, celý rukopis je v kolofónu datován do roku 1455.⁴ První dvě části slovníku tvoří nomenklátory neboli věcně řazené slovníky. Na začátku (fol. 1ra–3ra) se nachází výtah z *Vokabuláře gramatického*,⁵ na foliích 3ra–3vb je zapsán zlomek gramatiky⁶ a na dalších třech foliích (3vb–6ra) následuje soupis latinských synonym pro výrazy v žaltáři. Největší část SlovKlem zabírají alfabetaře čili abecedně řazené slovníky. Na foliích 6rb–26ra se nachází abecední latinsko-český slovník sloves a na foliích 27ra–91va, tedy na největší části slovníku, je zapsán abecední latinsko-český slovník jmen. Protože se SlovKlem skládá jak nomenklátorů, tak alfabetařů, jedná se o typ smíše-

² Srov. ANEŽKA VIDMANOVÁ, *Středověká latinská literatura*, in: *Laborintus. Latinská literatura středověkých Čech*, (vyd.) JIŘÍ MATL – ZUZANA SILAGIOVÁ, Praha 1994, s. 81. Podle Vidmanové autor „jakoby přešívá staré šaty, při čemž závodí se svými předchůdci a současníky v umnosti střihu a ve zdobnosti ornamentu“.

³ JOSEF TRÍŠKA, *Pražská rétorika*, Praha 1987, s. 32–33.

⁴ Na zbylé části rukopisu (fol. 93r–156r) je zapsán *Orloj věčné moudrosti* Heinricha Susona.

⁵ Tento výtah je vydán ve formě různocnění v poznámkách pod čarou v edici Klaretova *Vokabuláře* v Flajšhansově vydání Klaretových slovníků (VÁCLAV FLAJŠHANS, *Klaret a jeho družina*, I, s. 8–30). Elektronická edice celého *Slovníku klementinského* je nově zařazena do Staročeské textové banky, dostupné na <<http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx>>, 3. 5. 2010.

⁶ Podle VÁCLAVA FLAJŠHANSE, *Klaret a jeho družina*, I, s. XXIX, se jedná o nejstarší latinskou gramatiku pro Čechy.

ného slovníku.⁷ Smíšený slovník se objevuje na počátku 15. století a je příznačný pro slovníkářství tohoto století, které navazuje na své předchůdce ze čtrnáctého století a z jejich děl bohatě čerpá pro svou vlastní tvorbu.

2.

Středověkými tendencemi *imitatio* a *aemulatio* se autor Slovklem řídí při samotné tvorbě jednotlivých částí slovníku, kdy úzce pracuje s předlohami, přebírá části z různých děl a kompiluje je v jediné dílo. Proto nejprve představíme antické a středověké předlohy, z nichž autor Slovklem čerpal materiál pro své dílo. Nespornou autoritou pro české slovníkáře patnáctého století se stalo jedinečné dílo mistra Bartoloměje z Chlumce, řečeného Klaret, které vzniklo v poslední třetině čtrnáctého století a které se stalo zdrojem látky pro nesčetné slovníky různého rozsahu, od krátkých slovníčků na přídeštích rukopisů až po rozsáhlé nomenklátory a alfabetaře, jako je Slovklem. Autor tohoto slovníku z Klaretova díla čerpal materiál pro první nomenklátor, výtah z *Vokabuláře gramatického*, a pro jmenný alfabetař (2.1.). Dalšími prameny Slovklem byly vybrané středověké latinské slovníky a encyklopedie (2.2.) a antické učebnice gramatiky (2.3.). V neposlední řadě jako předloha Slovklem sloužil i latinsko-německý slovník (2.4.).

2.1.

V první části Slovklem autor pro nový nomenklátor využívá a zpracovává starší vzorový text. Výtah z Klaretova *Vokabuláře gramatického* je tedy svou podstatou projevem středověké tendence *imitatio*. Obsahuje 307 výrazů v podobě seznamu slov, neseřazených do veršů, jako má jeho předloha. Přes písařské a opisovačské chyby je výtah z *Vokabuláře* cenný pro výzkum odborné terminologie, neboť obsahuje termíny pocházející z veršů, které v ostatních neúplných rukopisech nejsou doloženy. Jsou to termíny z oblasti rétoriky (*rozuměnie, vymluvenie, urežanie*

⁷ VÁCLAV FLAJŠHANS, *Klaret a jeho družina*, I, s. XXVIII, tento typ slovníku označuje termínem *lexikon*, a proto *Slovník klementinský* nazývá „lexikon Klementinský“ (s. XXX). Přikláníme se k úzu Staročeského slovníku (*Staročeský slovník 1–26*, Praha 1970–2008, dále StčS), a proto dílo nazýváme *Slovník klementinský* a označujeme je (a další staročeské prameny citované v tomto příspěvku) zkratkou též podle úzu Staročeského slovníku (viz *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratky*, Praha 1968, s. 50–118).

1va), dialektiky (*vyšeslov, jednohlas, podstava* 1vb), aritmetiky (*prstének, článkodav* 2ra), geometrie (*čtverokút* 2rb), fyziky (*nádech, zástuden* 2va) a etiky (*vhodnost* 2vb). Výtah ve Slovklem také zachovává původní členění na kapitoly podle jednotlivých oborů (ale až od třetí kapitoly, která je mylně nadepsána *De littera* místo *De loyca*) a původní podobu některých latinských nebo českých výrazů (*patrium*,⁸ *matluš*).⁹ Ve výtahu z *Vokabuláře* nacházíme zároveň i projevy druhé tendence středověké tvorby, v inovativních pokusech lze rozpoznat středověké *aemulatio*. Původce výtahu soupeří se svou předlohou, veršovaný text převádí do prozaického textu slovníkového typu, tvořeného hesly s latinsko-českými dvojicemi. Také se často snaží v soudobé slovní zásobě najít pro daný latinský výraz nový český překlad, zvl. běžnější a ústrojnější než Klaretovy překlady. Například pro latinské *muta* uvádí adjektivum *němá* (Slovklem 1ra) místo Klaretova substantiva *němka* (KlarVok 15), pro latinské *terminus* užívá běžný výraz *slovo* (Slovklem 1vb) místo Klaretova novotvaru *slovna* (KlarVok 192) a *pokrytstvie* (Slovklem 3ra) za latinské *ypokrisis* namísto výrazu *licoměrenstvie* (KlarVok 430), jenž patří mezi výrazy staroslověnského původu.¹⁰

Z Klaretova *Glossaria*, rozsáhlého encyklopedického nomenklátoru, vybíral autor Slovklem lexikální materiál pro jmenný alfabetář. Klare-

⁸ Latinský výraz *proprium* z verše *Est proprium vlastnye, gentile lydowe gmeno* (KlarVok, v. 49) z kapitoly *De grammatica* je ve výtahu ve Slovklem doložen ve své původní správné podobě, a to v hesle *patrium wlařnie* (Slovklem 1rb). Výrazy *patrium* a *gentile* pocházejí z gramatických výkladů o jméně (*de nomine*), srov. *gentile est, quod gentem significat, ut Graecus, Latinus. patrium est, quod a patria sumitur, ut Atheniensis, Romanus* (PRISCIANUS, *Institutiones grammaticae*, II,61,1–2). Původní adjektivum *patrium* mělo tedy význam „obyvatelské (jméno)“, adjektivum *vlastni* je odvozeno od slova *vlast*. Latinský výraz *patrium* byl v rkp. F nahrazen adjektivem *proprius* s významem „vlastní (jméno)“ z verše 27 (*Appellativa řit obeczna, propria zwlastnye* KlarVok), protože výraz *vlastnie* četli opisovači ve významu „vlastní“ místo „obyvatelské“, srov. FRANTIŠEK JÍLEK, *Klaretovo české názvosloví mluvnické*, in: *Věstník Královské české společnosti nauk. Třída filosoficko-historicko-filologická* 4, 1950, s. 17.

⁹ Výtah ve Slovklem také zachovává staročeský výraz *matluš* za lat. *chilus* (Slovklem 2vb). Písař KlarVok rukopisu F četl v předloze chybně grafémy *c* a *o* místo *t* a *e*, a proto jej zapsal jako latinský výraz *maclusio* (KlarVok 352). Stč. *matluš*, „šťáva“, motivovala Klareta k překladu názvu ryby *chilon* do češtiny výrazem *matleš* (*matless* KlarGlos 437).

¹⁰ Srov. EMANUEL MICHÁLEK, *Česká slovní zásoba v Klaretových slovnících*, Praha 1989. K podobné náhradě (*pokrytec* místo *licoměrník*) srov. VLADIMÍR KYAS, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha 1997, s. 47.

tovy výrazy buď přijímal v nezměněné podobě (např.: *incursus nabieħ*¹¹ KlarGlos 1499, *incursus nabieħ* SlovKlem 54rb; *pomazaczka pistrum* KlarGlos 2516, *pistrum pomazaczka* SlovKlem 74va), nebo je v duchu soupeření upravoval (např.: *natrix plownye* KlarGlos 560, *natrix plawna*, *genus serpentis* SlovKlem 66ra; *tragelaphus wlkogednecz* KlarGlos 453, *tragelaphus hircocervus aut wlkoged* SlovKlem 85vb; *nasilniczi vispiliones* KlarGlos 1123, *vispilio paduch* SlovKlem 90va; *zachladka zomentum* KlarGlos 2433, *zomentum pawlaka* SlovKlem 91va). Autor SlovKlem ve výtahu i ve jmenném alfabetaři názorně ukazuje, že Klaret a jeho dílo byli vzorem a autoritou pro slovníkovou tvorbu a rozvoj terminologického lexika 15. století, autoritou, kterou slovníkáři napodobovali i s kterou soupeřili.

2.2.

Kromě Klaretova díla čerpal autor SlovKlem i z dalších slovníků, jak můžeme soudit podle rozmanitosti hesel v jmenném alfabetaři a z připojených latinských výkladů. Z *proprií* nacházíme např. jména biblických postav (*Abakuk luctator fortis et rigidus* 27rb), jména antických bohů a postav z mytologie (*Anubis deus Egipciorum* 30ra), názvy měst (*Agrippa civitas kolín* 28rb), hor (*Parnasus mons Archadie* 71rb) a řek (*Hiberus fluvius Ytalie* 52rb). Mezi apelativy v SlovKlem jsou hesla pocházející původně z herbářů, lapidářů a jiných podobných encyklopedií, a to např. názvy květin (*Alga quedam herba in mari lekno* 29ra), kameňů (*Pumex lapis spongiosus et aridus* 76va), ryb (*Balena sum piscis marinus* 32ra), ptáků (*Coredulus genus avis flawik* 39va) a plazů (*Iaculus Jaň genus serpentis volantis* 53ra). Alfabetař obsahuje i termíny z trivia a kvadrivia, zvláště gramatické (*Barbarismus zkazenie wlaŕnité rzeczi* 32va, *Ethimologia zwlaŕnité wykladanie* 45ra) a dialektické (*Argumentum racio rei dubie faciens fide, aput laicos lŕtíwie vczínieno* 30va). Autor z předloh přejal hesla, jejichž počátek můžeme vystopovat až k velkým latinským encyklopediím, jako je encyklopedie *Etymologia-*

¹¹ Staročeské památky citujeme v transliterované podobě (srov. JIRÍ DAÑHELKA, *Směrnice pro vydávání starších českých textů*, in: Husitský Tábor 8, 1985, s. 285 až 301), latinský text transkribujeme podle obecných zásad stanovených BOHUMILEM RYBOU, *Pravidla pro transkripci latinských literárních rukopisných textů* (nepublikováno) a zkratky v latinském i českém textu rozepisujeme bez upozornění. Doklady z Klaretova díla citujeme podle VÁCLAVA FLAJŠHANSE, *Klaret a jeho družina*, I, s. 8–30.

rum sive Originum libri XX Isidora ze Sevilly z přelomu 6. a 7. století. Hesla mající svůj prapůvod v Isidorově encyklopedii najdeme v alfabetaři většinou ve změněné či zkrácené podobě, například nedokončené heslo *Baiacula lectus qui in itinere* (32rb) pochází z Isidorova výkladu původu slova: *Baiacula est lectus qui in itinere baiolatur, a baiolando, id est deportando*.¹² Kompilací a opisováním hesel ze slovníku do slovníku se pramen latinských výrazů zastřel. Zřídka zůstal v jmenném alfabetaři jmenovitě uveden v odkazech u několika hesel, například v hesle *muria* je citován Hugutio Pisanus (*Muria oleiowe kwa/nícze, secundum Hugucium rofol, sed amurca ffex, oleg 65va*), gramatik, teolog a básník přelomu 12. a 13. století, který sepsal abecedně uspořádaný etymologický slovník *Liber derivationum*. Čerpala z něj hojně středověká lexikografie a byl používán i u nás.¹³ Dalším citovaným středověkým dílem je slovník *Catholicon*, který sepsal Iohannes de Ianua, gramatik 13. století, a z tohoto díla převzal autor Slovklem například výklad slova *dorcas*:

Dorcas grece, id est videre interpretatur latine. Unde dorco, verbum grecum, id est video. Unde hec dorcas, -dis, id est capras eo, quod acute videat et de longinquo, hec cum ardua et excelsa teneant et in sublimie habitent. Item dorcas est proprium nomen mulieris, de qua habetur Actuum, et tantum valet sicut Thabita, hec Katholicon.¹⁴ (43ra)

Autor Slovklem čerpal také z nějakého mamotrektu. U některých hesel v alfabetařích je totiž přímo uveden odkaz na biblické místo: *Ventilare wietržití Ezechielis 22°* Slovklem 25va (*Ez 22,15*); *Brancus plutew Thobie II°* Slovklem 32rb (*Tób 6,4*).

Některá hesla mají latinské heslové slovo ve finitním tvaru místo obvyklého infinitivu, což ukazuje na to, že sloveso bylo pravděpodobně také převzato z mamotrektu: *Allisisti, id est in terram percussisti* Slovklem 7rb, 28vb (*Allisisti obrazils MamKapR 93v, et adlisisti me Ž 10,11*); *Anticipaverunt, id est prevenerunt* Slovklem 7va (*Anticipaverunt prziedeffli fu MamKapR 91r, anticipaverunt vigiliis oculi mei Ž 76,5*).

¹² ISIDOR ZE SEVILLY, *Etymologiarum sive Originum libri XX*, XX,11,2.

¹³ STOV. EVA KUŤÁKOVÁ – ANEŽKA VIDMANOVÁ, *Slovník latinských spisovatelů*, Praha 2004, s. 306.

¹⁴ V rukopisu zapsáno zkratkou *ka^{om}*. Děkuji dr. Zuzaně Silagiové za pomoc při identifikaci památky.

2.3.

Na výtah z *Vokabuláře gramatického* tematicky navazuje zlomek gramatiky (3ra–3vb), který uvádí příklady převážně neohebných slovních druhů. Zlomek obsahuje latinsko-české dvojice zájmen, adverbií, spojek, předložkových spojení a citoslovcí¹⁵ a zakládá se na příkladech ze tří antických učebnic gramatiky, které byly základem středověkého gramatického studia. *Ars grammatica* Aelia Donata ze 4. století po Kristu o třech knihách představovala syntézu tehdejších poznatků o latinském jazyce. Před oddíl pojednávající o základních pojmech, metrice, slovních druzích a stylistice zařadil Donatus ještě jednodušší verzi o základních slovních druzích, která byla určena začátečníkům a má formu otázek a odpovědí. Ve středověku byla tradována jako samostatné dílo s názvem *Ars minor* a byla používána jako elementární učebnice. Rozsáhlejší verze pro pokročilé se nazývala *Ars maior* a ve středověku byla zprvu hlavní učebnicí gramatiky, ale od 12. století ustoupila přepracované Priscianově latinské gramatice, která byla sepsána koncem 5. století po Kristu a nese název *Institutio grammatica*. Priscianus objasňoval své výklady stejně jako Donatus nesčetnými příklady z římské literatury.

Jako příklad zpracování gramatik ve Slovklem uvedme předložky, které tvoří předposlední kapitolu zlomku. Předložka je podle Donatovy definice slovní druh, který mění, doplňuje nebo omezuje význam jiných slovních druhů, pokud je před ně umístěn.¹⁶ Donatus dělí předložky tradičně podle toho, s jakým pádem se pojí. Tento pořádek je v zlomku dodržen, nejprve jsou vyjmenována příkladová předložková spojení předložek s akuzativem (*cis Renum v rīna – penes podle 3va*) a pak předložková spojení předložek s ablativem (*ei iure z prava – pre timore pro bazen 3va*). Následují dva příklady z Vergiliových veršů uvedených v *Ars maior* a v Priscianovi pro ilustraci spojek pojících se s akuzativem i s ablativem: *sub ipsos pod veřěje*¹⁷ (3va) z Vergiliova verše *postesque sub ipsos / nituntur gradibus*¹⁸ a příklad *sub adversa pod kržiwym* (3va)

¹⁵ Na konci jsou přeložena slovesa *diduco*, *secubo* a *amplector* převzatá z Prisciana (PRISCIANUS, *Institutiones grammaticae*, III,56,17; 57,14 a 57,18).

¹⁶ *Praepositio est pars orationis, quae praeposita aliis partibus orationis significationem earum aut complet aut mutat aut minuit.* DONATUS, *Ars maior*, s. 648.

¹⁷ Tak emenduje rukopisné *pod powiczie ge* FRANTIŠEK JÍLEK, *Klaretovo české názvosloví mluvnické*, s. 48, který však čte *pod powrcziege*.

¹⁸ DONATUS, *Ars maior*, s. 650.

z verše *arma sub adversa posuit radiantia quercu*.¹⁹ Kapitulu o předložkách uzavírá dvojice *pene omnes temierz wſſickní* (3va). Latinský výraz *paene* bychom podle současných gramatik zařadili mezi adverbia míry, protože se ale často vyskytuje před jiným slovním druhem (*praeposita allis partibus orationis*) a determinuje jeho význam (*significationem earum aut complet aut mutat aut minuit*),²⁰ nebránilo středověké vymezení předložek zařadit *paene* mezi tento slovní druh. Je pravděpodobné, že autor Slovklem nepracoval přímo s antickými gramatikami, ale s jejich středověkým zpracováním, které se však nedochovalo.²¹

2.4.

Další důležitou předlohou Slovklem byl některý latinsko-německý slovník, z kterého autor čerpal hesla pro jmenný a slovesný alfabetař. Z latinsko-německých slovníků, které jsou excerpovány v Diefenbachově slovníku,²² má Slovklem nejbližší k slovníku označovanému číslicí „9“, jedná se o mohučský rukopisný slovník *Vocabularius rerum*. To spojuje Slovklem s jiným latinsko-českým slovníkem, slovníkem Ostřihomským S (dále SlovOstřS), zapsaném v rukopisu Metropolitní ostřihomské knihovny (sign. Ms. II 8). Tento jmenný a slovesný alfabetař obsahující dohromady kolem 8200 hesel se Slovklem podobá jak výběrem lexika, tak i překlady.²³ Autoři obou slovníků postupovali při tvorbě stejným způsobem – nevycházeli tolik z latinského textu, jako spíše překládali do češtiny německý ekvivalent.²⁴ V některých případech autor Slovklem německé předloze špatně porozuměl, a proto v jeho alfa-

¹⁹ PRISCIANUS, *Institutiones grammaticae*, III,54,9.

²⁰ Srov. pozn. 16.

²¹ Ryba vyslovil domněnku, že se zlomek gramatiky stejně jako předcházející výtah opírá o neznámou veršovanou předlohu, možná také o pokračování *Vokabuláře gramatického*. Některá hesla se mu zdají jako úryvky hexametřů vokabulářského ražení, srov. BOHUMIL RYBA, *Staročeská jména antických Mus, větrů a podsvětích řek*, in: *Český časopis filologický* 1, 1943, s. 49.

²² LORENZ DIEFENBACH, *Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis*, Frankfurt am Main 1857 (dále DiefGlos).

²³ Jako první upozornil na podobnost těchto dvou slovníků BOHUMIL RYBA, *K rukopisným latinsko-českým slovníkům ostřihomským*, in: *Listy filologické* 75, 1951, s. 118.

²⁴ Srov. DANA MARTÍNKOVÁ, *Středověké vokabuláře a Slovník středověké latiny v českých zemích*, in: *Listy filologické* 122, 1999, s. 33.

betářích nacházíme neobvyklé a chybné překlady,²⁵ například latinské adjektivum *versatilis* přeložil překladatel adjektivem *netočítý* (89vb) místo očekávaného *otočítý*, protože německý prefix *um-* ve výrazu *umwendelich* (DiefGlos 614a) četl jako *un-* a přeložil jej záporným prefixem *ne-*.²⁶ V alfabetaři najdeme i jeden omylem zaznamenaný německý výraz, a to *zusenynne* „ukolébavka“ v hesle *nene, -orum, zusenynne, kogenie* (66va).²⁷

Závislost na latinsko-německé předloze je ve slovesném alfabetaři zřetelná například u latinských sloves *calamisare* a *clere*. Slovo OstřS doslova překládá u slovesa *calamisare* dvě německá spojení *in dem halm pfeiffen, frolich singen* (DiefGlos 88b) výrazy *v stéblo pískati a vesele spievati* (125b). Autor SlovoKlem německá slovesa *pfeiffen* a *singen* přeložil do češtiny tímž slovesem *vesele zpievati a stéblem zpievati* (SlovoKlem 8va). Oba slovníky, SlovoKlem i SlovoOstřS, přebírají dlouhou řadu překladů u polysémního slovesa *clere* (*dinen, stinken, auf slissen, yngen vel fugen, herschen, sawffen* DiefGlos 127a): *slůžiti, smrditi, odmeknutí, spojití, panovati, srkati* (SlovoOstřS 126a) a *slůžiti, smrděti, otemknúti, lézti, střěbati, panovati* (SlovoKlem 8vb). Najdou se ale i odlišná řešení, např. u lat. *pubere* (*wachsen, bartwachsen* DiefGlos 470b). SlovoOstřS přeložil pouze jeden německý ekvivalent, zato ale doslovně *brady ruosti* (145b) a SlovoKlem přeložil do češtiny oba něm. výrazy, sloveso *wachsen* přeložil českým protějškem *ruosti* a sloveso *bartwachsen* přeložil volně *bradatu býti* (21rb). Oba slovníky tedy pracují s předlohou samostatně a v překladech se vzájemně nezřídka liší.

3.

Na rozdíl od jmenných alfabetařů, jejichž rozvoj byl podpořen neobyčejnou oblibou Klaretových encyklopedických slovníků, nejsou slovesné alfabetaře většího rozsahu (tj. přes 2500 hesel) v 15. století běžné. Slovesné slovníky měly většinou menší rozsah, např. slovníček označo-

²⁵ Na opisovačské chyby a překladatelské zvláštnosti upozorňuje často Bohumil Ryba na excerpčních lístečích lexikálního archivu Staročeského slovníku.

²⁶ Srov. StČS, s. v. *netočítý*. Dále pak doslovné překlady jako *oletum jezankowy kut* (68vb) z něm. *seichwinkel* (DiefGlos 394c), *ambicio przieli/lnošt slat/twie* (29rb) z něm. *ubir fluß der cleyder* (DiefGlos 29a), *Minerva panna gesto zamylila luken* (64rb) z něm. *jungfrawe die irdocht hat vollen werk* (DiefGlos 362a). Další příklady uvádí DANA MARTÍNKOVÁ, *Středověké vokabuláře*, s. 33–34.

²⁷ Srov. něm. ekvivalent *susennyn* (DiefGlos 378b).

vaný zkratkami Staročeského slovníku zkratkou SloVUKC obsahuje na dvou foliích rukopisu Národní knihovny v Praze (sign. IX E 1) pouze 174 sloves. Trialog Maximiliána I.²⁸ má na konci též připojen abecední seznam sloves (36v–47ra), který obsahuje přes 500 hesel. Slovesné alfabetaře většího rozsahu nacházíme ve SloVKlem a SloVOstrS, jejichž autoři čerpali z latinsko-německé předlohy, jak jsme již naznačili výše.

Projev *imitatio* a *aemulatio* v oblasti slovní zásoby podrobněji ukáže me na překladu sloves ve slovesném alfabetaři, kde se však výrazněji z obou tendencí projevilo napodobování. Zásadní vliv při překladu mají německé výrazy v předloze, o které se autor při překladu opírá. Tyto německé ekvivalenty autor někdy buď aktuálně přejímá (*faldovati* „skládat šaty do záhybů“ z něm. *fallen* za lat. *complicare* 9va), nebo užívá v staré češtině už zdomácnělé přejímky, jejichž motivující sloveso zřejmě nachází v předloze, například přejímky jako *hoblovati* („otesávat“ z něm. *hobeln* za lat. *levigare* 17ra), *fedrovati* („podporovat“ z něm. *vordern* za lat. *expedire* 13vb), *šacovati* („oceňovat“ z něm. *schaczen* za lat. *gazaphilare* 14vb a další), *vandrovati* („jít na zkušenou“, „toulat se“ z něm. *wandern* za lat. *migrare* 17vb a další). Německými přejímkami napodobuje SloVKlem německou předlohu z hláskového hlediska.

Častějším způsobem než přejímání je doslovné překládání cizojazyčného ekvivalentu, zvl. německého. Kalkování slovtvorné struktury německého ekvivalentu se zřetelně projevuje v překladu víceslovných spojení (3.1.), v doslovném překládání prefigovaných sloves (3.2.) a v doslovném překládání sloves vyjadřujících různý způsob slovesného děje (3.3.).

3.1.

Příkladem překladu víceslovného spojení je latinské sloveso *lucubrare*, „bdít“, které je v německých slovnících opatřeno výkladem *toten wachen*, „bdít nad zemřelým“ (DiefGlos 338a). Tento výklad převzal autor do slovesného alfabetaře a doslovně jej přeložil spojením *umrlého hlédati*. Podobně autor kalkuje víceslovné spojení *wysenlich von der worteit treten* (DiefGlos 458c) u slovesa *prevaricari*, dokonce se stejným pořadím výrazů, *vědomě od pravdy odstúpiti* (20va). V překladu slovesa *tondere* přebírá autor i předmět slovesa uvedený v němčině (*schof*

²⁸ Srov. OSKAR PAUSCH, *Imperator-Kaiser-Cyesars: Die dreisprachigen Vokabulare für Ladislaus Postumus und Maximilian I.*, Wien 2004.

verkurczen DiefGlos 587b) a překládá sloveso *tondere* spojením *střící ovci* (25ra). Latinské sloveso *oppetere* je v němčině přeloženo frázemem *erde kussen* (DiefGlos 398a), protože jej německý překladatel chápal ve významu *oppetere mortem* „umírat“, „jít vstříc smrti“. Význam německého frázemem *erde kussen* však patrně český autor neznal a frazeologické spojení přeložil doslovně *zemi líbati* (19rb).

3.2.

Autor slovníku dále pravidelně jednotně překládá prefigovaná slovesa s latinským prefixem *circum-*, *con-*, *pre-*, *preter-*, *re-*, *sub-* a *trans-*. Téměř všechna latinská slovesa s prefixem *circum-* na foliu 9ra mají, co se týče prefixu, v češtině ekvivalenty s prefixem *o-* / *ob-*. Prefix *o-* / *ob-* má prostorový význam „směřování děje kolem objektu“,²⁹ v němčině mu odpovídá prefix *um-* a ten také nacházíme v německých překladech v DiefGlos. Ve slovesném alfabetaři nacházíme tyto dvojice: *circumferre obneští*, *circumducere obweští*, *circumdare obgítí*, *circumlinire obmazatí*, *circumluere obmytí*, *circumsepire oplestí*, *circumvallare obklaští*, *circumvehere obweztí*, *circumvenire oklamatí*, *circumvolare obletietí*, *circumstare obštatí* a *circumtueri opatržítí*.³⁰ U slovesa *oklamatí* za latinské sloveso *circumvenire* je původní význam prefixu *o-* zastřen a má již jen význam perfektivizační. Autor se řídil německým překladem, kde je sloveso *circumvenire* přeloženo jen v sekundárním významu „podvést“ (*betrigen* DiefGlos 122c).

Z prefigovaných sloves je jich nejvíce doloženo s latinským prefixem *con-* (přibližně 200). U některých z nich je ekvivalentem latinského prefixu *con-* český prefix *s-*, který má tři významy: prostorový význam „směřování dohromady“, prostorový význam „směřování shora dolů nebo pryč“ a rezultativní význam.³¹ Všechny tyto významy má i latinský prefix *con-*, a tak české překlady s prefixem *s-* vystihují význam latinského ekvivalentu. Význam „směřování dohromady“ mají např. slo-

²⁹ Srov. DUŠAN ŠLOSAR, *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, Brno 1981, s. 70–71.

³⁰ Srov. *circumferre vmbetragen*, *circumducere vmme furen*, *circumdare vmmevahren* DiefGlos122a; *circumlinire vmme myren*, *circumluere vmme waschin*, *circumsepire vmme czewnen*, *circumstare vmsten* DiefGlos 122b; *circumtueri vm sehen*, *circumvallare umlegen*, *circumvehere vmsleiffen* a *circumvolare vmfligen* DiefGlos 122c.

³¹ Srov. DUŠAN ŠLOSAR, *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, s. 91.

vesa *coadunare šhromazdítí* (9ra), *colligare šwazatí* (9rb), *colligere šeb-ratí* (9rb), *committari šprzieczy <se>* (9va), *compaginare špogití* (9va), *compellere šehnatí* (9va), *combinare šhromazdítí* (9vb), *congerere šnaššeti* (10ra), *coniugare šdruzití* (10ra), *connectere šwazatí* (10rb) a další. Význam „směřování shora dolů nebo pryč“ mají slovesa *coinclinare šklonítí* (9rb), *collabi šplznutí škluznutí* (9rb) a *conquassare štržietí* (10ra). Rezultativní význam prefixu *s-* nacházíme u sloves *coemere škupití* (9rb), *coinclinare švzytí* (9rb), *computrescere šhnítí* (9vb), *concale-re šhrzietí* (9vb) a u dalších sloves.

Latinský prefix *con-* oproti českému prefixu *s-* navíc znamená, že více osob spolu něco vykonává, např. *collibare* „společně obětovat“, nebo že někdo dělá zároveň to, co někdo jiný, např. *cointrare* „vstupovat zároveň s někým“. ³² Tato latinská slovesa ve SlovKlem jsou do češtiny přeložena kompozitem s prvním komponentem *spolu-*. Jsou to například slovesa *commearare špolugití* (9rb), *committari špoluchodítí* (9va), *conbibere špolupítí* (9vb), *confabulari špolušseptatí* (9vb), *conscire špoluwiedietí* (10vb) a další. ³³ Latinské sloveso *condonare* „obdarovat“, u něhož je význam latinského prefixu *con-* rezultativní, je přeloženo *spoludávati* (9vb) vlivem německého ekvivalentu *mit vergeben* (DiefGlos 140c).

Latinskému prefixu *pre-* odpovídají v českém překladu prefixy *před-* a *pře-*. Prefix *před-* jako ekvivalent latinského prefixu *pre-* má prostorový význam u sloves *předvolati* „předvolat, např. před soud“ (20rb) za lat. *preconari*, *předjíti* „předejít, předstihnout“ (20va) za lat. *prevenire* a *předvrátiti* „dopředu převrátit“ (20va) za lat. *preposterare*. Časový význam prefixu *před-* najdeme u slovesa *předvyvoliti* „předem vyvolit“ (20rb) za lat. *predestinari*.

Prefix *pře-* je významově bohatý, z významů uváděných Šlosarem ³⁴ je ve slovesném alfabetaři doložen význam velké míry a prostorový význam „na druhou stranu“, totožný s významem předložky *přes*, z něhož se vyčlenil význam „rozdvojení“, význam „překonání“, časový a rezultativní význam. Význam velké míry je doložen např. u slovesa *přest-*

³² Srov. PETER STOTZ, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters*, II: *Be-deutungswandel und Wortbildung*, München 2000, s. 402–403.

³³ Srov. *commearare mitgan* DiefGlos 135a; *conbibere mittrincken* DiefGlos 134b; *confabulari mitkosin* DiefGlos 141a; *conscire mit wyssen* DiefGlos 143c.

³⁴ DUŠAN ŠLOSAR, *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, s. 83–85.

kvieti (20va) za lat. *preminere* a *převřieti* (12vb) za lat. *ebulire*. Původní význam prefixu *přě-* „na druhou stranu, přes“ je doložen u slovesa *přes-túpiti* (20rb) za lat. *precellere* a v přeneseném smyslu u slovesa *překládati* „vykládat“, „vysvětlovat“ (20rb) za lat. *prefinire*. Prefix *přě-* s významem „rozdvojení“ je doložen u sloves *překúsnúti* (20va) za lat. *premordere*, *přelomiti* (20va) za lat. *prerumpere* a *přeřezati* za latinská slovesa *precidere* (20rb) a *prescindere* (20va). Význam „překonání“ prefixu *přě-* je doložen slovesy *přemluvovati* (20va) za lat. *prepetere*, a *přemoci* (20va) za lat. *prevalere* a časový význam najdeme u slovesa *přezpíevati* „přezpívat“ (20rb) za lat. *precinere*.

Ve slovesném alfabetáři jsou také doloženy archaické významy prefixu *přě-*, které jsou synonymní s prostorovým i časovým významem prefixu *před-*. Podle Homolkové³⁵ je třeba zvážit, zda daný výraz s prefixem *přě-* s prostorovým a časovým významem „před“ je přežitek archaického významu prefixu *přě-*, nebo je to chybné znění pramene, které vyžaduje emendaci na *před-*. Prostorový význam „před“ je u prefixu *přě-* doložen u sloves *přejíti* a *přeběhnúti*. Proto slovesný alfabetář uvádí vedle slovesa *předjíti* „předejít“, „předstihnout“ (7rb) za lat. *antece-dere*, i sloveso *přejíti* (20rb) za lat. *precedere* se stejným významem „předejít“, „chůzí předstihnout“ (StčS, s. v.). Časový význam prefixu *přě-* „předem“ je prokázán především pro *verba sentiendi* (*převěděti*) a *dicendi* (*přepověděti*). *Verba sentiendi* s prefixem *přě-* s významem „předem“ jsou ve slovesném alfabetáři dvě, a to sloveso *převěděti* (20va) za lat. *prescire* a *přesúditi* (20rb) za lat. *preiudicare*. Sloveso *přezváněti* patří svým významem „vyzváněním ohlašovat něco budoucího“ (StčS, s. v.) mezi *verba dicendi*, u kterých je časový význam prefixu *přě-* prokázán, a proto je i zde prefix *přě-* náležitý a není třeba uvažovat o emendaci na *před-*. Analogickým překládáním latinského prefixu *pre-*, které je v němčině kalkováno prefixem *vor-*, se dostal český prefix *přě-* s archaickým časovým významem „předem“ i k dalším slovesům: *preluere přezepratí* „předem vyprat“ (20rb, *voraus waschen* DiefGlos 454c), *prelibare přezeokufleti* „předem jíst“ (20rb, *vorsmecken* DiefGlos 454c), *premittere přezešlatí* „poslat napřed“ (20va, *vorsenden* DiefGlos 455a).

³⁵ MILADA HOMOLKOVÁ, *Záludnosti staročeské předpony přě-*, in: *Verba et historia. Sborník z mezinárodní konference Slova a dějiny 28.–30. června 2004. Igoru Němcovi k 80. narozeninám*, (vyd.) PETR NEJEDLÝ – MIROSLAVA VAJDLOVÁ, Praha 2005, s. 130n.

Latinský prefix *preter-* je dvakrát přeložen adverbium *předse* „kupředu“, „vpřed“ (*preterfluere prředje teczy, pretervolare prředje letiėti* 20va).³⁶ U slovesa *preterire* autor původně zapsaný český překlad škrtnutím upravil z *předse jíti* na *předjíti* „předejít“ (20va), možná pod vlivem jednoslovného německého překladu *vorgehen* (DiefGlos 458a). Příklad latinského slovesa *pretergredi* zní *přestúpití* „překročit“ (20va), je to také vliv německého překladu *vbertretten* (DiefGlos 458a). České adverbium *předse* je dále použito v překladu latinských sloves *procedere prředje gítí* (21ra) a *proticere prředse padnutí* (21rb), protože latinský prefix *pro-* má zde též význam „kupředu“, „vpřed“, jak zachytil i latinsko-německý slovník (srov. *proticere vor wert vallen* DiefGlos 468a).³⁷

Latinský prefix *re-* je u 152 latinských sloves začínajících na *re-* překládán sedmnáctkrát adverbium *zasě* nebo *opět*, například slovesa *redicere opíet mluwítí* (21vb), *reducere zase pržíweští* (22ra), *reintegrare zase czelo vczínití* (22ra) *refulgere opíet štkwíetí* (22ra), *regredi zase pržígítí* (22ra), *relabi zase padnutí* (22ra) a *relinire opíet mazatí* (22ra). V německých překladech na témže místě nacházíme polysémní středohornoněmecký výraz *wider*,³⁸ který má význam jak „opět“, „znovu“, tak i „zpět“, „proti“. Autor slovesného alfabetaře latinský prefix *re-* a středohornoněmecké adverbium *wider* interpretuje převážně pouze ve významu „zase“, „opět“, přestože prefix *re-* má u některých sloves spíše význam „směřování zpět“, např. u sloves *refulgere* „odrazit zpět“ a *regredi* „vracet se“. Jen jednou je výraz *wider* kalkován prefixem *proti-*, a to v hesle *repugnare protiboíowatí* (22va), sloveso *protiboíowati* je české *hapax legomenon*. Výraz *zasě* může být v překladu použit pleonasticky, např. *zase se navrátití* (22ra) za lat. *redire*, jeho použití naznačuje, že autor překládá mechanicky.

³⁶ Výraz *předse* pojmáme jako příslovce, i když je kalkem za latinský prefix *praeter-*. Ve vývoji totiž oproti prefixu *spolu-* není jako prefix produktivní, StěS uvádí pouze slovesa *předseřzietí* a jeho imperfektivum *předsešbrátí*, kde došlo k úplné prefixalizaci adverbia *předse*.

³⁷ Srov. StěS, s. v.

³⁸ Srov. *redicere wider sprechen* DiefGlos 488c; *reducere widerfuren* DiefGlos 489a; *refulgere widerschin* DiefGlos 490a; *regredi wider gen* DiefGlos 490b; *relabi widerfallen* DiefGlos 490c; *relinire widersmeren* DiefGlos 491a.

Ekvivalentem latinského prefixu *sub-* je v češtině nejčastěji prefix *pod-*, ovlivněný prefixem *unter-* v německém překladu. Mezi překlady latinských sloves s prefixem *sub-* nacházíme slovesa *subdestinare podeřlatí* (23vb), *subducere podweřti* (23vb), *subicere podwrczy* (23vb), *subigere podcziniti* (23vb), *subplantare podtlacžiti* (23vb), *subpeditare podnožítí aut podtlacžítí* (24ra), *succingere podpařfatí* (24ra) a další.³⁹

Kromě základního prostorového významu „pod“ má latinský prefix význam menší intenzity dané činnosti, což je v němčině vyjádřeno zpravidla výrazem *wenig*. Autor toto německé adverbium do češtiny překládá výrazy *málo*, *maličko*, např. *subrigare malo obleti* (24ra, *eyn wenig netzen* DiefGlos 561b), *subrigere maliczko twrd bytí* (24ra, *wenig hart werden* DiefGlos 561b) a *subbibere malo piti* (23vb, *wenig drincken* DiefGlos 559a). Od doslovného překládání adverbia *wenig* se však také dokáže oprostít, jak je vidět na překladu latinského *submitigare*, které je v němčině přeloženo opět s adverbium míry *wenig semften* (DiefGlos 561a) a které do češtiny autor překládá slovesy *pokojiti* „upokojuvat“, „uklidňovat“ a *pokrotiti* „zmírnit“, „učinit trochu snesitelnějším“ (23vb).⁴⁰ Prefix *po-* u slovesa *pokrotiti* má také jistý měrový význam.⁴¹

Latinskému prefixu *trans-* u sloves pohybu odpovídá v němčině prefix *über-* a v češtině prefix *přě-* s významem „přes“, „z jedné strany na druhou“: *transferre přzenestí* (24va, *vbertragen* DiefGlos 592c), *transportare přzenestí* (24va, *vbertragen* DiefGlos 593b), *transcendere přzeleztí* (24va, *vbersteigen* DiefGlos 592b), *transnare přžeplýnutí* (24vb, *vber swimmen* DiefGlos 593b), *transwadere přžebržítí* (24vb, *ober waden* DiefGlos 593c), *transvehere přžeweztí* (24vb, *ober fuern* DiefGlos 593c) a další. Sloveso *transfigere* (24va) je přeloženo běžnými českými výrazy *prokláti* a *probodnutí* podle německého ekvivalentu *durchholn* (DiefGlos 592c). Také u jiných sloves se překladatel řídil německými výrazy: *transscribere wypsati* (24va, *ußschrieben* DiefGlos 593b), *transigere rozwadítí* (24vb, *krig entscheiden* DiefGlos 593a) a *transsumere wybratí* (24vb, *vßnemen* DiefGlos 593b).

³⁹ Srov. *subdestinare vnder senden* DiefGlos 559b; *subducere vnderfuren* DiefGlos 559b; *subicere vnderwerffen* DiefGlos 560a; *subigere vndertun* DiefGlos 560a; *supplantare vnder fuß tretin* DiefGlos 568a.

⁴⁰ Srov. StčS, s. v.

⁴¹ Srov. DUŠAN ŠLOSAR, *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, s. 110.

3.3.

Překladatel napodobuje také německý překlad sloves vyjadřující způsob slovesného děje. Týká se to iterativ, atenuativ a ingresiv.

V latině je opakovanost děje vyjádřena sufixy *-itare* a *-isare*, podobně jako v češtině (chodit – chodívat). V překladu latinských iterativ však autor slovesného alfabetaře používá adverbium *ústavně* „ustavičně“, „stále“, neboť napodobuje způsob německého překladu, kde je opakovanost děje vyjádřena německým adverbium *stetis*. Mezi iterativy najdeme slovesa *motare vřtawníe hybati* (18ra, *steticlich regen* DiefGlos 369b), *oditare vřtawníe nenawidietí frequenter odire* (19ra, *stetigs hassen* DiefGlos 393b), *perditare vřtawníe zatratczowatí* (19vb, *stetis verliesen* DiefGlos 425a), *pitisare vřtawníe pítí* (20vb, *stetes trinken* DiefGlos 438c), *procacitare vřtawníe fregiowati* (21ra, *stetis frien* DiefGlos 461c), *tractare vřtawníe tahatí* (24va, *stetis czihen* DiefGlos 591a) a *verbitare vřtawníe bítí* (25va, *stetis slahen* DiefGlos 612a). Výraz *ústavně* nenacházíme jen v překladu latinských iterativ, ale také u sloves, kde v němčině stojí adverbium *stetes* nebo jiný synonymní výraz, například *accolere vřtawníe vřilowatí* (6va, *steteglichen arbeyten* DiefGlos 8a) a *subnavigare vřtawníe lodítí* (23vb, *stetis schiffin* DiefGlos 561a). Autorova metoda doslovného překládání německého *stetis* se tedy vztahovala na každé použití adverbia bez rozdílu, zda je jím překládáno iterativum nebo ne.

Ve slovesném alfabetaři jsou zachycena také atenuativa, slovesa vyjadřující oslabenou intenzitu děje nebo jeho neúplné naplnění. Oslabená intenzita děje je v češtině vyjádřena měrovým adverbium *málo* podle německého adverbia *wenig*. Atenuativa jsou uváděna v následujícím hesle za fundujícími latinskými slovesy: *fodere riti, foditare malo rytí* (14va, *fodicare wenig graben* DiefGlos 241b), *potare pítí, potissare malo pítí* (21ra, *wenig trincken* DiefGlos 450b). Adverbium *málo* v překladu latinského slovesa *sorbillare*⁴² *malo pořřebatí* (23vb) je pleonastické, neboť význam menší míry je již vyjádřen prefixem *po-* ve slovese *pořřebati*.⁴³

⁴² V rkp. *sorbire*, srov. StčS, s. v. *pořřebati*, a DiefGlos, s. v. *sorbillare*.

⁴³ O měrovém významu prefixu *po-* srov. DUŠAN ŠLOSAR, *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, s. 111.

U latinských ingresiv, sloves označujících počátek děje, je ingresivnost vyjádřena sufixem *-scere*. Autor slovesného alfabetaře ingresiva buď nepřekládá a pouze uvádí odkaz na předchozí fundující sloveso pomocí latinského odkazovacího výrazu *idem* „totéž“, případně dodává morfologickou charakteristiku výrazu, kterou u jiných sloves nenajdeme (např. *contremere tržiešít contremiscere idem, inchoativum* 10va), nebo sloveso překládá, a to několika možnými způsoby. Pro vyjádření ingresivnosti používala stará čeština mimo jiné prefixy, Šlosar⁴⁴ mezi nejproduktivnějšími uvádí prefixy *vz-* (*vzbáti se*), *za-* (*zakvísti*) a *po-* (*poznati*), méně produktivní byl prefix *o-* / *ob-* a *pro-*. Autor alfabetaře volí pro překlad latinských ingresiv slovesa s těmito prefixy velmi málo, dvakrát užívá sloveso s prefixem *po-* (*capescere žadošít pochopítí* 8va, *resipiscere polepšítí* 22va) a jen jednou s prefixem *pro-* (*expergiscere procytítí* 13vb). Dává přednost jinému překladu a ingresivnost vyjadřuje například pomocí fázového slovesa *počínati*. Vzorem pro překládání pomocí fázového slovesa mu mohla být latinská předloha, protože latinský výklad významu slovesa *plumescere* zní *incipere plumas habere* („začít mít peří“, 21va), a autor se tedy mohl jím inspirovat. Hlavní roli však patrně měl opět německý překlad s fázovým slovesem *beginnen*. Například *pocžínati pítí* za latinské sloveso *allibiscere* (7rb) odpovídá německému překladu *begynnen zu trynken* (DiefGlos 20c), německé *begynnen rot zu werden* (DiefGlos 501c) za latinské sloveso *rubescere* stojí za českým překladem *pocžínati se zardiewatí* (22vb) a německé *begynnen czu scheln* (DiefGlos 332b) za latinské sloveso *lippescere* ovlivnilo české *pocžínati šilhatí* (17rb). Inovativní variaci nacházíme v překládání německého slovesa *siechen* u sloves *languere* a *languescere* (DiefGlos 317a,b). Sloveso *languere* přeložil autor do češtiny slovesem *nedužítí* „churavět, umdlévat“ a ingresivum *languescere* přeložil fázovým slovesem *počínati* a synonymem *nemáhati* „churavět, být sláb“ (17ra). Variaci najdeme i v hesle *Centonizare zacžínati zpiewatí* (9ra), sloveso *centonizare* považoval autor za ingresivum a v překladu použil synonymní fázové sloveso *začínati* místo svého obvyklého *počínati*.

Snaha překladatele napodobit německé překlady je také zřetelná na překladu latinských sloves se slovesným komponentem *-facere* a *-ficare*, které autor překládá do češtiny jedním výrazem nebo víceslovným spojením podle jednoslovného nebo víceslovného německého překladu (*lique-*

⁴⁴ Tamtéž, s. 115.

facere weich machen DiefGlos 332c, *míekko vzčínítí* SlovKlem17rb; *mollificare weichen* DiefGlos 365c, *míekcziti* SlovKlem 18ra).

3.4.

K vzájemnému úzkému propojení tendencí *imitatio* a *aemulatio* dochází u sloves doložených pouze ve SlovKlem, u *hapax legomen*. Autor pod vlivem *aemulatio* vytváří originální překlady, ale většinou tím způsobem, že doslovným překladem napodobuje předlohu, příkladem je český kalk *navolati* za latinské sloveso *invocare* (16vb). Mnohá *hapax legomena* vznikla doslovným překladem prefigovaných sloves, např. *podkoptiti* za lat. *subfumigare* (23vb), *spolujíti* za lat. *commeare* (9rb), *spolumřieti* a *přimřieti* za lat. *commori* (9va), *přeslúžiti* za lat. *inservire* (16rb)⁴⁵ a *odchudnúti* za lat. *abhortare* (6rb).⁴⁶ Několikrát také přejímá německé sloveso, např. *turnieřiti* za lat. *commilitari* (9va, *turnieren* DiefGlos 135c) a *vichtati* za lat. *rotulare* (22vb) z něm. *vehthen*.⁴⁷

Autor slovesného alfabetaře vytváří slovesa podle produktivních i méně produktivních slovotvorných typů. Nejčastější slovotvorný typ jsou u něj *i*-kmenová desubstantiva. Desubstantivní slovesa 4. infinitivní třídy jsou po celou historickou dobu češtiny produktivním typem⁴⁸ a jako produktivní typ se projevují i ve SlovKlem. K synonymním slovesům *constabulare* a *stabulare* motivovaným latinským substantivem *stabulum* označujícím příbytek pro hospodářská zvířata vytváří autor dvě samostatná *hapax legomena stájiti* (10rb) a *chlévovati*⁴⁹ (23ra) motivovaná dvěma staročeskými substantivy *stájě* a *chlév*. Podobně i u dalších *hapax legomen* tohoto typu: *družiti*, *mřežiti*, *čářiti*, *jarmarčiti*, *klokočiti*, *loditi*, *nřaviti*, *ohniti*, *oloviti*, *plenčiti*, *zimiti*, která jsou motivována příslušnými substantivy. Méně produktivní je zde slovotvorný typ desubstantiva s infinitivním kmenotvorným sufixem *-ova-*, např. *ha-*

⁴⁵ Prefix *pře-* u *hapax legomena přeslúžiti* „přehorlivě posloužit“ má intenzifikační význam stejně jako prefix u slovesa *přestkvieti* (20va) a je ekvivalentem za německá měrová adverbia *seer* a *wol* (*seer dynen*, *wol dynen* DiefGlos 300c).

⁴⁶ Prefix *od-* (*ot-*) s perfektivizačním významem ve slovese *odchudnúti* „zchudnout“ je kalkem latinského prefixu *ab-* v latinském slovese *abhortare*, srov. StčS, s. v. *otchudnúti*.

⁴⁷ Srov. MATTHIAS LEXER, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, I–III, Leipzig 1872–1878, s. v. *vehthen*.

⁴⁸ Srov. DUŠAN ŠLOSAR, *Slovotvorný vývoj českého slovesa*, s. 24–25.

⁴⁹ Srov. JAN GEBAUER, *Slovník staročeský*, I: (A–J), Praha 1970, s. v. *chlevovati*.

pax legomenon žilovati (7vb) za lat. *arterizare*. Mezi deadjektivními slovesy jsou produktivní *i*-kmenová deadjektiva s prefixem *u-* (*umokřiti*, *uvostřiti*, *usílití*, *utenčiti*, *uvěčšiti*) a deadjektiva s prefixem *o-* (*ostarati*). Nová kauzativa a rezultativa utváří autor odlišnými slovtvornými postupy, příkladem jsou slovesa *umokřiti* „učinit mokrým“, „namočit“ (kauzativum s prefixem *u-*, za lat. *proluere* 21ra) a *omoknúti* „stát se mokrým“, „namočit se“ (rezultativum s prefixem *o-*, za lat. *madidare* 17va).

V lexikálním archívu StčS jsou doklady pro slovesa *motati* a *škrťiti* jen z Slovklem, ačkoli později jsou obě slovesa běžně doložena. Sloveso *motati* za latinské *vannare* je kromě Slovklem pro období staré češtiny doloženo jen jednou v reflexivní podobě *motati se*⁵⁰ a z téže památky pochází prefigované sloveso, také pouze v reflexivní podobě *vymotati se*.⁵¹ Význam slovesa *motati* ve slovesném alfabetaři lze definovat na základě latinského slovesa, jehož je ekvivalentem. V latinsko-německých slovnících je *vannare* do němčiny přeloženo kalkem *wannen* nebo opisným překladem *schwingen mit der wanne* (DiefGlos 606b), německé substantivum *wanne* je kalkem latinského *vannus*, které Slovklem překládá *lopáč* „lopata“ (89ra). Grimm,⁵² s. v. *schwingen*, uvádí tento význam latinského slovesa *vannare*: „in die höhe werfen oder durch die luft schwenken, um es von spreu und unreinigkeit zu säubern“, „házet do výšky nebo máchat vzduchem, aby se (zrní) vyčistilo od plev a nečistoty“, a takto chápal sloveso *vannare* i český překladatel: *vannare motati lopatu aut wietí obílee* (25rb).⁵³

Sloveso *škrťiti* je pouze české a jeho původ je nejasný.⁵⁴ Kromě *škrťiti* ve slovesném alfabetaři za latinské sloveso *vomere* (25vb) jsou ve staré češtině ojediněle doloženy odvozeniny *přiškrťiti*, *vyškrťiti*, *zaškrťiti*

⁵⁰ „Protoz opuŕtiw mieŕto, gehoŕ vmyŕluw motati ŕe newiewiedieli, v putku neprzielteli wygechu“ SilvKron 67v.

⁵¹ „S kralowŕkych lahod a rozkoŕŕi ŕe wymota“ SilvKron 96r.

⁵² JAKOB GRIMM – WILHELM GRIMM, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1854–1960.

⁵³ V pozdějším období mívá sloveso *motati* expresivní význam „zmateně se pohybovat“, proto se VÁCLAV MACHEK, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1968, s. v. *motati*, odvažuje „chápat *motati* jako t-ové intensivum od kořene *mov-*, který je v latinském *movere* ‚hýbatí, pohybovatí‘, totiž jako *mov-ta-ti (s konsonantickým v; před t ono vypadlo).“

⁵⁴ Podle JIŘÍHO REJZKA, *Český etymologický slovník*, Voznice 2001, s. v. *škrťiti*, může sloveso *škrťiti* být stejně jako sloveso *škrťat* onomatopoicko-expressivního původu nebo může pocházet z indoevropského kořene *(s)kert- od kořene *(s)ker- „ře-

ti, z toho poslední sloveso nacházíme ve slovesném alfabetaři v překladu za latinská slovesa *iugulare* (16vb), *strangulare* (23ra) a *sugillare* (24rb).

Závěr

Slovník klementinský z poloviny patnáctého století je svou povahou ještě zcela středověké dílo, na jehož vzniku se výrazně podílejí středověké tendence literární tvorby. Napodobování antických a středověkých předloh stojí jak za výstavbou celého díla, tak za českými překlady. Při překladu sloves ve slovesném alfabetaři má zásadní vliv německý ekvivalent, jehož nápodobou podle slovotvorné formy (kalkem) nebo podle hláskové formy (přejímkou), dosahuje autor svého překladatelského záměru: najít všestranně odpovídající české slovo. Inovační činnost motivovaná rétorickou teorií o soupeření s předlohou se v oblasti slovní zásoby projevuje v samotném hledání přílehavého překladu a také ve vytváření nových a neobvyklých slov – *nova et inusitata verba*. Slovník tak nabízí ke studiu bohatý lexikální materiál a patří mezi významná česká lexikografická díla 15. století.

Seznam použitých zkratk

DiefGlos	LORENZ DIEFENBACH, <i>Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis</i> , Frankfurt am Main 1857.
KlarGlos	BARTOLOMĚJ Z CHLUMCE, <i>Glossarius</i> , (vyd.) VÁCLAV FLAJŠHANS, <i>Klaret a jeho družina, I: Slovníky veršované</i> , Praha 1926, s. 73–202.
KlarVok	BARTOLOMĚJ Z CHLUMCE, <i>Vokabulář gramatický</i> , (vyd.) VÁCLAV FLAJŠHANS, <i>Klaret a jeho družina, I: Slovníky veršované</i> , Praha 1926, s. 1–30.
MamKapR	Mamotrekt lokální, rukopis, Archiv Pražského hradu, Praha, sign. A 167, fol. 13r–167v.

zat“. Podle VÁCLAVA MACHKA, *Etymologický slovník*, s. v. *škrtiti* 1, nejspíše náleží k srbochorvatskému *kríti* „týrati“, „trápiti“, význam „rdousit“ se vyvinul asi z významu „trápit“, „namáhat“.

- SilvKron AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI, *Historia bohemica*, Vatikánská knihovna, Řím, sign. Bibl. reg. Sueciae 601, 110 fol.
- SlovKlem *Slovník klementinský*, rukopis, Národní knihovna, Praha, sign. XVII F 31, fol. 1r–91v.
- SlovOstřS Latinsko-český slovník, rukopis, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Ostřihom, sign. Ms. II 8, s. 58–63, 66–152.
- SlovUKC Latinsko-český slovníček, rukopis, Národní knihovna, Praha, sign. IX E 1, fol. 221v–222r.
- StčS *Staročeský slovník 1–26*, Praha 1970–2008.

Summary

IMITATIO AND AEMULATIO IN THE DICTIONARY OF CLEMENTINUM

The Latin-Czech *Dictionary of Clementinum* from the mid-15th century is presented in this paper as a medieval work which was created with respect to the two main ways of medieval literary production, *imitatio* and *aemulatio* (imitation and competition). These two notions are apparent mainly in the structure of the dictionary which is characterised by the following features: combining partial glossaries, ordered both by subject and in alphabetical order; the way of handling its sources; the dependence on its models; the method of translation. Apart from the general characteristics of the text, this paper analyses the translation of the verbs in the verbal part of the dictionary, concentrating mainly on loans, calques and *hapax legomena*.

Argumentum

*IMITATIO ATQUE AEMULATIO IN VOCABULARIO
LATINO-BOHEMICO CLEMENTINO*

Hac symbola *Vocabularius Latino-Bohemicus Clementinus* tractatur medio saeculo XV. compositus, qui iuxta duas magni ponderis rationes opera compingendi in litteris medii aevi saepenumero usurpatas, *imitationem* scilicet ac *aemulationem*, in primis ita conscriptus est, ut talia praesertim in dispositione operis cernantur. Quam ob rem est nobis indagandum, ex quibus lexicis minoribus sive ad litterarum sive ad argumentorum ordinem digestis totus liber constet; quales fontes adhibeantur; quo modo lexicon dependeat ab opere, quod imitatur; necnon quae sit methodus voces vertendi. Symbola autem non solum peculiaribus textus perscrutandis investigandisque dicata est, verum etiam spectat praecipue ad verba temporalia atque invenire nititur, quo pacto vertantur. Itaque sunt summi momenti voces acceptae, interpretationes ad litteram, necnon *hapax legomena*.

Keywords: medieval Latin-Czech dictionaries; *Dictionary of Clementinum*; medieval lexicography; translation; loan; calque; *hapax legomenon*

KATEŘINA VOLEKOVÁ, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.,
oddělení vývoje jazyka, Valentinská 1, 116 46 Praha 1,
volekova@ujc.cas.cz.